

Karel Havlíček Borovský

/ 1821 - 1856 /

Básník, publicista a literární kritik. Klasik české politické satiry, nepoddajný a vtipný odpůrce absolutismu a církevní autority. Jeho literární tvorba, podložená ideálem svobodného, citově opravdového a zdravě myslícího člověka, i jeho životní osud byly pevně spojeny s idejemi a vývojem národního a demokratického hnutí 40. až 50. let.

Pocházel z kupecké rodiny, usazené v Borové (kde se Havlíček 31. 10. 1821 narodil a podle níž si zvolil pseudonym Havel Borovský), pak v Německém (Havlíčkově) Brodě. Po studiích na brodském gymnáziu a na filozofii v Praze se r. 1840 rozhodl pro teologii s představou, že jako kněz bude moci nejlépe „český národní duch rozšiřovati“. Výchova k dogmatismu a k národní lhostejnosti v něm brzy vzbudila odpor k představeným pražského kněžského semináře (hlavně k A. Rostovi – páteru Rožni z jeho pozdějších epigramů), náboženskou skepsi i nenávisť k církvi. Po vyloučení ze semináře (1841) a po marném pokusu získat učitelské místo pokračoval Havlíček, „zamilovaný do idey“ slovanské vzájemnosti, v usilovném jazykovém a kulturním sebevzdělávání, aby mohl uskutečnit promyšlený plán „seznámiti se se všemi bratry slovanskými osobně v jejich krajinách“ a věnovat se literární činnosti. V létě 1842 navštívil Halič a Slovensko, koncem téhož roku na cestě do Ruska poznal Polsko. Od února 1843 do července 1844 žil v Moskvě jako vychovatel v rodině známého slavjanofila prof. S. P. Ševyrjova. Počáteční nadšení nad starobylým rázem Moskvy, nad zachovalostí národních tradic i nad slovanským uvědoměním moskevské inteligence bylo brzy narušeno přívalem dojmů a postřehů z všedního života, v jejichž světle Havlíček objevoval zaostalost a byrokratismus carského režimu, protiklady mezi blahobytnou feudální kastou a bezprávným, těžce vykořisťovaným lidem i konzervatismus a nacionální sobectví slavjanofilů. Tyto zkušenosti, spolu s negativními poznatky z Polska, v něm načas zcela „uhasily... jiskru všeslovanské lásky“ a vedly ho k popření Kollárovy koncepce jednotného slovanského národa. Byl přesvědčen, že si Češi – stejně jako ostatní slovanské národy žijící v rakouské monarchii – mohou dobýt svá práva jen vlastními silami. (Tyto názory vyslovil r. 1846 v článku *Slovan a Čech.*) Zároveň začal kriticky posuzovat současnou situaci a metody českého národního hnutí. V r. 1845 zahájil v Praze soustavnou publikační činnost; obecný zájem i četné polemiky vyvolala hlavně jeho odmítavá kritika Tylova Posledního Čecha (č. 1845), v níž mj. zdůraznil potřebu činného vlastenectví. V lednu 1846 se Havlíček stal redaktorem vládních *Pražských novin* (tehdy jediných českých novin; vycházely dvakrát týdně) a jejich literární přílohy *Česká včela*.

Přestože tyto listy podléhaly dvojí cenзуře, sblížil je s aktuální společenskou a politickou problematikou, oživil jejich náplň (v Pražských novinách např. zavedl fejeton, v České včele satirickou rubriku Žihadlo) a získal pro ně schopné přispěvatele a redakční spolupracovníky. V březnu 1848 jejich redakci opustil a v dubnu založil politický deník *Národní noviny*; ty až do konce r. 1848 prosazovaly hlavně oficiální názory české liberální buržoazie. Havlíček sám patřil v této době k aktivním politickým činitelům liberálů – byl členem Národního výboru, organizátorem a účastníkem Slovanského sjezdu a poslancem říšského sněmu, zasedajícího ve Vídni a pak v Kroměříži. V prosinci 1848 se vzdal poslaneckého mandátu, aby se plně věnoval práci v novinách. Počátek roku 1849, kdy nová rakouská vláda urychleně připravovala různými politickými opatřeními obnovu absolutismu, je neobyčejně dynamickou etapou Havlíčkova vývoje k důslednému demokraticismu. Tento vývoj se obráží jak v Národních novinách, tak v jejich humoristické a satirické příloze *Šotek* (která vycházela od ledna do dubna 1849). Základní ráz a vynikající úroveň *Šotka* určovaly hlavně Havlíčkovy vlastní příspěvky, provázené vtipnými karikaturními kresbami S. Pinkase. Pro článek *Výklad oktrojované ústavy od 4. března* (Národní noviny 1849) byl Havlíček postaven před pražský porotní soud; sám se hájil a byl osvobozen. V lednu 1850 byly *Národní noviny* definitivně zastaveny. (Havlíček z nich pořídil r. 1851 knižní výbor *Duch Národních novin*.) Od května 1850 do srpna 1851 vydával Havlíček – jednou až dvakrát týdně – v Kutné Hoře časopis *Slován*, tehdy už jedinou českou opoziční tribunu. Takřka celý obsah *Slovana* připravoval a psal sám; nepoddajně a vtipně tu hájil demokratické zásady, a to jak proti vládě a jejím českým přísluhovačům, tak proti ideologickému a mocenskému aparátu církve. (Proticírkevní polemiky vydal pak souhrnně v *Epištolách kutnohorských*, 1851.) Vydávání *Slovana* provázely časté konfiskace i jiné úřední zásahy, v Praze a v některých dalších místech byl časopis vůbec zakázán, Havlíček měl zákaz pobytu v Praze od března 1851. Koncem r. 1851, tedy již po zastavení *Slovana*, byl proti Havlíčkovi inscenován tiskový proces před kutnohorskou porotou; také ta však hlasovala pro jeho nevinu. Brzy nato, v prosinci 1851, zatkla Havlíčka policie a z Německého Brodu, kde tehdy s rodinou bydlel, ho dopravila do tyrolského městečka Brixenu. Tam byl Havlíček internován do dubna 1855. Věnoval se studiu a literární práci; mj. přeložil obsáhlý epigramatický soubor A. Mickiewicze a v souvislosti s vlastní básnickou tvorbou se zabýval systematickým (zejména rytmickým) rozbořením folklórního verše. Nedlouho po návratu do Čech onemocněl a zemřel (v Praze 29. 7. 1856).

Havlíčkovu literární dílo se rozvíjelo mezi počátkem 40. a polovinou 50. let. Jeho nejrozsáhlejší a žánrově nejrozmanitější oblast představuje tvorba publicistická, jeho nejosobitější a nejživotnější složkou je poezie. Jeho celková náplň a dynamika jsou podloženy jedním zásadním zájmem a cílem, a tím je člověk bojující o své místo v dějinách. „Mě celá příroda,

hvězdy atd. nic netěší, jenom člověk a jeho vnitřní svět," poznamenal si Havlíček v mládí. Jeho představu o podstatě tohoto vnitřního světa nám naznačuje podvojný motiv „v rozumu srdce, v srdci rozum“, který prorůstá celou Havlíčkovou tvorbou a ustavičně v ní ožívá v nejrůznějších obrazech, variantách i výslovných formulacích („zdravý rozum – nezkažené srdce“, „nové, krásné myšlenky – upřímné city“ apod.). S osvícenci sdílel Havlíček kritičnost a důraz na rozumové poznání, s romantiky ideál hrdého, svobodomylovného a citově opravdového člověka. Osvícenskou tradici i romantický postoj (který byl jeho původním východiskem) přijímal do svého díla ve vlastní syntéze a svérázném pojetí. Jeho myšlení i obraznost jsou bezprostředně spojeny s reálným životem i vnitřním světem člověka – občana své doby. Nejhlubší zážitky z mládí – ztráta náboženské a všeslovanské iluze – učily Havlíčka nejen prověřovat emoce intelektem, nýbrž i ustavičně konfrontovat lidské a národní ideály, obecně vžité představy i vlastní postoj k nim s praktickou, věcnou zkušeností. Pomohly mu brzy překonat jinošský romantický lyrismus a najít si reálnější formu vzdoru proti mocnostem, které spoutávaly život, rozum i srdce českého člověka a národa: názorné demaskování zpátečnických institucí a falešných představ. Havlíčkova tvůrčí dráha začínala i končila satirickou poezií.

Už v Rusku vznikla podstatná část rukopisného souboru *Epigramy 1845*, jehož 5 oddílů je věnováno církvi, králi, vlasti, Múzám a světu. (Vznik dalších Havlíčkových epigramů spadá hlavně do let 1845 až 1846.) Tyto „malinké nádobky, do kterých vztek svůj nalívám..., aby mi srdce nežral“, psal Havlíček „pro své vyrazení“ a pro „úsměv“ několika přátel; byly výrazem jeho potřeby dát objektivní tvar tomu, co ho rozrušuje a nad čím získává převahu pomocí vtipu a humoru. Jeho satira není tedy lyrická, vyjadřuje „vztek“ už v přefiltrované podobě. Zahrnuje různé odstíny ironického zpodobení a komického traktování daných námětů, pohybuje se v různých polohách od intelektuálního vtipu až po rozpustilý studentský či plebejský humor. Tyto epigramy jsou mnohdy výsledkem složitých myšlenkových pochodů, bohatých představových asociací a důmyslných her se slovy, přitom však jsou formulovány s aforistickou pádností, jakoby samozřejmou lehkostí a prostotou. Opírají se o autorovu znalost světové i domácí epigramatiky a satiry od starověku až po současnost (Martialis, G. E. Lessing, F. L. Čelakovský, Lúkiános, Voltaire, N. V. Gogol) i o studium tradic lidové slovesnosti; nejbližší vztah mají k příslovím a popěvkům. „Národní forma“, o kterou Havlíček cílevědomě usiloval, nespočívá jen ve využití vnějších stránek osvědčených folklórních žánrů a lidového hovorového jazyka; už v tomto raném stadiu začíná Havlíček odporovat některé postupy tradičního lidového humoru a satiry i postoj zdánlivě naivního vykladače, který všechna abstrakta, uznávanou velikost a moudrost přenáší do sféry pozemské představivosti a praktické zkušenosti. Takto dokáže Havlíček bez okázalého rouhačství využít pro komický efekt i tak posvátného symbolu, jako je boží krev a tělo: „Oj, raduj se, katolická

chaso, / máme boží krev a boží maso; - / ještě boží střevo - potom na letnice / bude dělat papež boží jitrnice“ (*Perfectibilitas fidei catholicae*). Epigramy psal Havlíček „kvůli vojně s hloupostí a zlobou“, tedy s protivníky rozumu a srdce. Vtipné slovo považuje za zbraň rovnocennou „šavlím“ a odhaluje jím i vzájemnou spojitost hlouposti se zlobou, omezenosti s bezcitností, jako např. v Bohem vyslyšené *Modlitbě byrokratů*: „V hlavě slámu, v srdci kámen / dejž nám, Bože! Staň se! Amen!“ V epigramech nepostihuje Havlíček jen okruh nepřátelských institucí, nýbrž i oblast, kterou chce zevnitř kriticky zdokonalovat, - soudobou českou kulturu.

Umělecká pravdivost a původnost, za níž Havlíček směřoval jako básník, byla zároveň hlavním smyslem jeho literárněkritických vystoupení, překladatelské činnosti a prozaické tvorby. Havlíček měl vrozený sluch pro frázi, vynikající postřeh pro jazyková, literární, ale i citová a myšlenková kliše (kritika „křiklavé“ vlastenecké poezie; satirická parodie na sentimentální milostné novely *Milenců hrob*, č. 1845). Osou jeho vztahu k soudobé české literatuře byla otázka životní věrohodnosti a aktivity jejích hrdinů. Tyto kvality našel především v pohádkách B. Němcové a v Tylově Strakonickém dudákovi - tedy v dílech s fantastickými náměty. Základní výhrady, které měl k Tylovu Poslednímu Čechovi, vyplývaly právě z toho, že charaktery hlavních hrdinů pokládal za netypické. Už v Rusku poznal Havlíček dílo N. V. Gogola, které mělo podstatný význam při formování jeho estetických hledisek a požadavků. Kromě povídek (mj. *Starosvětská šlechta*, 1845; *Nos*, 1845; *Plášť*, 1847) přeložil Havlíček i Gogolovo největší prozaické dílo, 1. díl *Mrtvých duší* (Národní noviny 1849), v němž viděl „satiru, humor zcela nového způsobu, přitom nejživější, nejpravdivější vyobrazení ruského života“. Kritikou sentimentalistické poetiky, podporou umělecky progresivních prvků v soudobé české literatuře i šířením znalosti a pochopení Gogolova díla u nás Havlíček prosazoval tendence kritického realismu, jimž odpovídalo i zaměření jeho vlastní umělecké tvorby. Na pomezí beletrie a publicistiky stojí črty, v nichž Havlíček plasticky zachytil dojmy z Ruska (vycházely časopisecky v l. 1843-46; vydávají se pod souhrnným titulem *Obrazy z Rus*).

Jako publicista uplatnil Havlíček neobyčejnou vynalézavost ve využívání různých drobných polobelectrických forem, většinou satirického rázu. Nejcharakterističtějším druhem jeho žurnalistického projevu jsou polemiky, v nichž se také bezprostředně obráží jeho umělecký temperament. Havlíček často argumentuje osobitým konkrétním pozorováním, hutným názorným náznakem vede čtenáře k vlastní představě a soudu, ironicky interpretuje protivníkovu tvrzení. (V roce 1849 byl výslovně obviněn z „oušklebného vypisování“ obsahu vládní ústavy.) Názornost jeho novinářských prací není diktována jen ohledem k čtenáři, nýbrž i jeho vlastním postupem a způsobem myšlení. Počátek nejprogresivnější etapy Havlíčkova novinářství se ohlásil růstem dialogických forem a satirických prvků v Národních novinách i tím, že Havlíček založil Šotka. V l. 1848-50 navazoval

přímý kontakt s lidovými vrstvami i prostřednictvím časových politických písní, rozmarně, útočně i trpce posměšných, jež skládal na známé nápěvy (*Šuselka nám píše...*; *Mně se... všechno zdá...*). V závěru publicistické činnosti intenzivně usiloval o očistění vnitřního světa českých lidí od vlivu církevní autority, aby se nemohl „čistolidský cit nábožnosti zneužívatí za nástroj k upoutání rozumu a skrze upoutaný rozum k utiskování lidu“. V *Epištolách kutnohorských*, kde zpodobil Krista jako zastánce lidu a bojovníka proti útisku, usvědčoval církevní hierarchii ze zrady křesťanských ideálů. V téže době vydal výbor z Voltairových satirických próz (*Některé pověsti*, 1851).

Havlíckovo umění „v smíchu zápasit“ se plně rozvinulo v brixenské satirické poezii, mistrně využívající folklórních písňových forem i tradičních epických postupů a látek. Hrdina *Tyrolských elegií* (1852) se statečným humorem i bystrou ironií vypráví měšičku příběh svého odloučení od domova a cestování do Brixenu s policajty; v závěru přechází v komicky nadsazený „heroický tón“ a podává „epopej“ o tom, jak se splášili koně na cestě, kterou rámuji „hory, skály ohromnější ještě, než jest hloupost mezi národy“, „propast bezedná jak drška armády“ a „temná noc jak naše svatá církev“. Podkladem „veselé balady“ *Král Láva* (1854) o „dobrém králi“, jehož „dlouhé uši právě dobře ke koruně sluší“, je irská pohádka; Havlíček ji poznal v německé prozaické verzi, svým podáním podtrhl její komiku a jednotlivými obměnami ji sblížil s českou atmosférou. Látka komického eposu *Křest sv. Vladimíra* (jenž vznikl delší dobu, dospěl k 10. zpěvu a zůstal nedokončen) se váže k historické legendě o nástupu křesťanství v Kyjevské Rusi. Vyprávění je vloženo do úst fiktivnímu lidovému vykladači; tomu nejde o pietní podání události, o níž četl v Nestorově „plátku“ (Letopise ruském), nýbrž o její plastické a věrohodné vylíčení spřízněnému obecenstvu, které evidentně tvoří prostředí, ale politicky poučení čeští lidé z poloviny 19. století. Děj této nejrozsáhlejší Havlíckovy skladby, líčící konflikt pohanského boha Peruna s carem Vladimírem, Perunovo odsouzení a popravu, bezbožnost v Rusích a boj církvi o „prebendu božskou“, je hustě zalidněn. Mezi jeho postavami, jež jsou zkratkovitě, ale výrazně a živě charakterizovány svými promluvami, akcemi a vzájemnými vztahy, dominuje sympatický komický hrdina Perun, výřečný rebelant spjatý s lidem (a blízký autorovi); jeho postoj kontrastuje s pokrytectvím „božích služebníků“, kteří při audienci u Vladimíra názorně vyslovují podstatu dohody mezi světskou a duchovní despocií: „Nám je pánbůh jako pánbůh, / jenom když je náký, / abysme s ním udrželi / v respektu sedláky.“ Brixenskými skladbami (jež stejně jako většina Havlíckových epigramů dlouho kolovaly jen v opisech) se dovršuje jak Havlíčkův básnický vývoj, tak jeho životní cesta za poznáním, vyjádřením a aktivním formováním svobodného, citově opravdového a zdravě myslícího člověka.